

ՄԱԼԻԿ ԹԵԼՈՒՆՑ

ՄԱՐԴՈՒ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ԵՎ ԱԶԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ՝ ԸՍՏ «ՈՐՈՓԱՅԹ ՓԱՌԱՅ»-Ի

Հոդվածում հեղինակն անդրադառնում է XVIII դարի 70-80-ական թվականներին ձևավորված հայ իրավունքի հուշարձաններից մեկում՝ «Որոգայթ փառաց»-ում նախատեսված մարդու հիմնական իրավունքների և ազատությունների համակարգին: Միաժամանակ պատմաիրավական, իրավահամեմատական եղանակով համառոտ ձևով անդրադառնալով այդ ինստիտուտի փաստական իրական վիճակին՝ ՀՀ օրինակով, այն հիմնական հետևության է հանգում, որ ժամանակակից սահմանադրական և այլ իրավական ակտերում ամրագրված մարդու իրավունքներն ու ազատությունները կարող են առավել կամ պակաս չափով իրացվել, երբ դրանք երաշխավորվեն ամբողջ սոցիալ-տնտեսական, պետաիրավական արդարացի ժողովրդավարական **համակարգերով**:

Բանալի բառեր՝ պետություն, իրավունք, մարդու իրավունքներ և ազատություններ, հավասարություն, օրենքի գերակայություն, Սահմանադրություն, «Որոգայթ փառաց», Հովսեփ Էմին, Մովսես Բաղրամյան, Շահամիր Շահամիրյան, Լուսավորականության դարաշրջան:

ՄՈՒՏՔ

18-րդ դարը, որն իր առաջադեմ աշխարհայեցողությամբ, առաջադեմ գաղափարներով, որի կրողներն էին Մոնտեսքյոն, Ռուսոն, Վոլտերը և ուրիշներ, հայտնի էր ոչ միայն որպես լուսավորականության, այլ նաև սոցիալական բեկումնային շարժումների դարաշրջան: **Ֆ.Էնգելսի** բնութագրմամբ՝ Ֆրանսիայի օրինակով, դա մի ժամանակաշրջան էր, երբ ժամանակի լուսավոր գլուխները «...ոչ մի արտաքին հեղինակություն չէին ճանաչում: Կրոնը, բնության վերաբերյալ հայացքները, հասարակությունը, պետական կարգը - ամեն ինչ նրանց անխնա քննադատությանն էր ենթարկվում, ամեն ինչ բանականության դատարանի առաջ էր կանչվում և անհետացման էր դատապարտվում, երբ չէր կարողանում իր բանական լինելն ապացուցել: Բանականությունը դարձավ գոյություն ունեցող ամեն բանի միակ չափանիշը»¹:

¹ **Էնգելս Ֆ.**, Անտի-Դյուրինգ, Քաղաքական գրականության հրատ., Երևան, 1940, էջ 21-22:

Նրանց առաջադեմ՝ բնաիրավական, ժողովրդաիշխանական, իրավաքաղաքական գաղափարները, ազատագրական գործունեությունը հիմնականում արտացոլվեցին 1792թ. Անգլիայում և 1918թ. Կալկաթայում լույս տեսած՝ Էմինի հուշերում, 1772թ. Մադրասում լույս տեսած՝ Բադրամյանի «Նոր տետրակ, որ կոչի Յորդորակ» հայ առաջին համակարգված իրավաքաղաքական երկում, 18-րդ դարի 70-80-ական թվականներից սկզբնավորված և նույն դարի 80-ական թվականներին լույս տեսած՝ Շահամիրյանի նշանավոր «Որոգայթ փառաց» օրենքների հավաքածուում²:

² Այդ մասին մանրամասն տե՛ս՝ **Թեյունց Մ.Մ.**, Հայ ազգային-ազատագրական շարժումը XVIII դարի երկրորդ կեսին և իրավաքաղաքական միտքը, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 1995: Հեղինակն այդ աշխատությունում առաջին անգամ կատարել է «Որոգայթ փառաց»-ի օրենսդրական մասի համակարգում՝ ըստ իրավունքի ճյուղերի: Տե՛ս նաև նույն հեղինակի՝ Հայկական առաջին Սահմանադրությունը. «Որոգայթ փառաց»-ը և ՀՀ 1995թ. Սահմանադրությունը: ՀՀ Սահմանադրության նոր նախագծեր, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2001, Շահամիր Շահամիրյանի իրավաքաղաքական հայացքները և «Որոգայթ փառաց» օրենքների հավաքածուն, «Ճարտարագետ» հրատ., Երևան, 2008, Հայաստանի Պետության և իրավունքի պատմություն, «Կոմպ Թրավլ» հրատ., Գորիս, 2015 և այլն:

⁴ Տե՛ս՝ **Շահամիրեանց Յ.**, Որոգայթ փառաց, Յակոբ Շահամիրեանից տպ., Մաղրաւ, 1773, նույնը՝
Էլեքտրատպ. օր. Ն. Աղանեանցի, Թիֆլիս, 1913, էջ 102 (հղումները կատարում ենք Թիֆլիսի
հրատարակչութիւնից, այսուհետև՝ Որոգայթ փառաց):

⁶ Մանրամասն տե՛ս՝ Որոգայթ փառաց և Մ.Մ.Թելունցի նշված աշխատությունները:

* Այդ թեմայով աշխատությունները մատնանշեցինք ստորև:

⁷ Տե՛ս **Թեղոնց Մ.Մ.**, Հայկական առաջին սահմանադրությունը. «Որոգայթ» փառաց-ը և ՀՀ 1995թ. սահմանադրությունը, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2001, էջ 121-153:

«Որոգայթ փառաց»-ում Շահամիրյանը ներկայացնում է ապագա հայկական պետության մոդելը՝ կառավարման հանրապետական ձևով, իշխանությունների՝ գործառնությունների տարանջատման՝ օրենսդիր, գործադիր և դատական հիմքի վրա: «Որոգայթ փառաց»-ում նշանակովի պաշտոն չկա: Իշխանության թևերը կազմող բոլոր 688 անձինք՝ 344 փոխանորդ՝ օրենսդիր՝ պատգամավոր, 344-ը՝ գործադիր, դատական, ռազմական և այլն, իշխանության կրողներ: Բոլորն էլ սկզբնական փուլում ընտրվում են ապագա հայկական պետության տարածքի մեջ մտնող 12 հազար տուն ունեցող յուրաքանչյուր գավառի մեջ մտնող յուրաքանչյուր գյուղից բաց քվեարկությամբ՝ երկու թեկնածուներ ընտրելով, որոնցից հետագայում վիճակահանությամբ ընտրվում են վերը նշված պաշտոնյաները՝ 3 տարի ժամանակում, օրենքով նախատեսված կարգով վաղաժամկետ ետ կանչման հնարավորությամբ, եթե նրանք խախտում են օրենքը, չեն արդարացնում ժողովրդի, ընտրողի վստահությունը: Պառլամենտը՝ խորհրդարանը, հորջորջվում է **Հայոց տուն**: Բոլոր 688 անձանց լիազորություն է տալիս, նրանց գործունեությունը հսկում է Հայոց տունը (ծավալի առումով այդ և մի շարք այլ հարցերի մանրամասնորեն չենք կարող անդրադառնալ սույն հոդվածում, ուստի անցնենք գլխավոր խնդրին):

Նշենք, որ «Որոգայթ փառաց»-ը հայ իրավունքի հուշարձաններից առաջին և առայժմ հայտնի միակ աղբյուրն է, որում ներկայացված է մարդու հիմնարար իրավունքների և ազատությունների համակարգը:

ՄԱՐԴՈՒ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱՑՈՒ ՄԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ

ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԸ, ԱԶԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ինչպես արդեն ակնարկել ենք, «Որոգայթ փառաց»-ի մի շարք նորմեր վերաբերում են մարդու և քաղաքացու ազատություններին, իրավունքներին ու պարտականություններին: Նախ բոլոր մարդկանց՝ անկախ ռասայից, ազգությունից, սեռից, դավանանքից, ի բնե հավասար ու ազատ ծնվելու ու հավասարապես կյանքի գոյատևման իրավունքից օգտվելու սկզբունքը «Որոգայթ փառաց»-ի անկյունաքարն է:

«Որոգայթ»-ի պետական համակարգի հիմքում, ինչպես արդեն նշել ենք, ընկած է ժողովրդաիշխանության, ժողովրդավարության գաղափարը: Ընդ որում, այն հռչակագրային չէ: Հայաստանում, ըստ «Որոգայթ փառաց»-ի սահմանադրական մասի, չկա մի գյուղ, բնակավայր, որը չմասնակցի իշխանության նրա մարմինների ձևավորմանը: Հայաստանի յուրաքանչյուր բնակավայրից՝ անկախ բնակչության թվից, ընտրվող մեկական անձինք ընտրվում են բոլորի կամքով: Դժվար չէ պատկերացնել, որ ամբողջ գյուղը կամ առնվազն նրա բոլոր չափահաս անդամ-բնակիչները (18 տարեկան) հավաքվում և ընտրում են փոխանորդի՝ ապագա օրենսդիր, գործադիր և դատական մարմինների բարձրագույն պաշտոնատար անձանց թեկնածուներ: Հետագայում՝ միայն ու միայն սկզբնական փուլում, անմիջապես ժողովրդից ընտրված անձանցից է կազմավորվում բարձրագույն (և ոչ միայն բարձրագույն) օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունը:

Ընտրելու իրավունք ունեն բոլորը. համենայն դեպս, ըստ «Ռոքայթ»-ի տեքստի՝ բոլոր 18 տարեկան դարձած անձինք: Ռոքայթի համոզմունքով կարելի է ասել, որ 18 կամ 21 տարեկան դարձած անձինք օժտված են նաև ընտրվելու իրավունքով: Ցավոք, այնուամենայնիվ, չձեռքազատվելով Շահամիրյանի ժամանակաշրջանի բուրժուական պետություններին հատուկ սահմանափակումներից՝ «Ռոքայթ»-ը կանանց ընտրվելու իրավունք չի վերապահում՝ բացառությամբ ժառանգական նախարարի նախադեպի: Գործում է նաև ազգային և կրոնական ցենզը. ընտրվողը պետք է լինի հայ. ըստ որում՝ հայ առաքելական եկեղեցու դավանանքի: Մադրասի համայնքի կանոնադրությունից՝ «Նշալակ»-ից, հայտնի է դառնում, որ կառավարման գործառույթ իրականացնող պաշտոնատար անձանց ընտրության համար սահմանվում է նաև գույքային ցենզը: Այդ անձինք պետք է լինեն. «...արքս տեր ընչից և Պատույ, և սերհական յազգէն Հայոց և Դաւանութեաբն Հայաստանեաց սբ Եկեղեցւոյ»⁸: Գույքային ցենզի կոնկրետ չափերը սահմանված չեն: Հայտնի է, որ գույքային սահմանափակումներ՝ ցենզեր, նախկին՝ ՀԽՍՀ օրենսդրությամբ սահմանված չէին, այդպիսիք մտցվեցին ՀՀ Երրորդ հանրապետության օրենսդրությամբ, մի բան, որը, մեր կարծիքով, մարդու իրավունքների էական՝ անբնական և անբանական սահմանափակում է, թեպետ այն տվյալ տիպի պետության բնույթից է բխում: Ուշագրավ է, որ «Ռոքայթ»-ը ընտրվելու համար պահանջում է, որ պատգամավոր-փոխանորդ, կառավարության անդամ և այլն, ոչ միայն ազգությամբ հայ լինեն, այլ նաև ծնված լինեն Հայաստանում (հոդվ., «ԺԴ» (12), «ԽԹ» (49), «ԼԳ» (33): Այսպես, օրինակ, «ԼԳ» (33) հոդվածը սահմանում է. «Ամենայն ծայրագոյն պաշտօն յատկապէս տանուտէր, նախարար, դատաւոր, իշխան, սպարապետ, ասպէտ հանդերձ խորհրդակցօք, դպրօք, ատենաբանիւք և ամենայն զօրագլխօք մի՛ ռք ստանայցէ, բայց ի սեպհական ազգէն հայոց, ծնունդ հայաստանեաց մկրտեցեալ ի Քրիստոս աւանդութեամբ Սուրբ Եկեղեցւոյ Հայաստանեաց»⁹: Մենք որոշակի հավանությամբ ենք վերաբերվում «Ռոքայթ»-ի նման սահմանափակմանը, (բուն Հայաստանում ծնված լինելու ընտրապայմանի առումով), քանզի եթե մի կողմ թողնենք բացառությունները և որոշ հակառակ փաստարկներ, ապա ակնհայտ է, որ անձի, տվյալ դեպքում հայի՝ բուն երկրում՝ Հայաստանում, որտեղ նա բարձր, պատասխանատու պաշտոն պետք է զբաղեցնի, ծնված լինելը, բնականաբար, նաև ի սկզբանե այնտեղ ապրելը, գործելը նրան ավելի ամուր են կապում հողի՝ հայրենիքի հետ, ավելի իրազեկ դարձնում հայրենի ժողովրդի ազգային-պատմական սովորույթներին, կենցաղին, ապրելակերպին, հոգսերին և այլն: Չպետք է անտեսել նաև (սահմանափակումների առումով), որ «Ռոքայթ» փառացի՝ ստեղծման ժամանակաշրջանում (նաև հետագայում), Հայաստանի թե՛ արևմտյան և թե՛ արևելյան հատվածներում՝ բնիկ հայկական տարածքներում, օտարազգիները, հատկապես մահմեդականները, նկատելի թիվ էին կազմում, իսկ առանձին վայրերում իրենց

⁸ Տեորակ, որ կոչի նշալակ, Հակոբ Շահամիրյան տպարան, Մադրաս 1783, էջ 7-8:

⁹ Ռոքայթ փառաց, էջ 159:

քանակով նույնիսկ գերազանցում բնիկներին՝ հայերին: Ուստի ընտրովի բարձրագույն պաշտոններում անպայման հայ լինելու ընտրապայմանը ևս հայտնի չափով հասկանալի է: Մյուս բոլոր հարցերում՝ Հայաստանում թե սփյուռքում ծնված հայ լինի, թե ազգությամբ օտար, կարող է ազատորեն ելումուտ անել Հայաստան, հող, գույք, սեփականություն ձեռք բերել (հողի հարցում որոշ սահմանափակմամբ), ազատ տնտեսական ձեռնարկատիրական գործունեություն ծավալել, ընտրելու ակտիվ իրավունքից օգտվել և այլն: Այս բոլորը և բազմաթիվ այլ հնարավորություններ «Որոգայթ»-ի «Գ»-ը՝ Հայոց առաջին Սահմանադրությունն է ընձեռում:

«Որոգայթ»-ի «Գ» (3) հոդվածը սահմանում է, որ ամեն ոք՝ լինի հայ թե այլազգի, արական թե՛ իգական սեռի, Հայաստանում ծնված կամ ուրիշ երկրից գաղթած (հնարավոր է նկատի ունի նաև քաղաքական ապաստան խնդրած), Հայաստանում ազատ է, օգտվում է հավասար իրավունքներից և պարտականություններից: Այսինքն՝ ամրագրվում է բոլոր մարդկանց, քաղաքացիների իրավահավասարության ժամանակակից սահմանադրական սկզբունքը: Ընդ որում, հոդվածից բխում է, որ նշված անձանց համար հավասար չափով ապահովվում է գործարարության՝ տնտեսական գործունեության ազատությունը:

«Ե» (5) հոդվածը հռչակում է անկախ ազգությունից բոլորի (ոչ միայն հայերի) համար խղճի և դավանանքի ազատության սկզբունքը: Դրա հետ մեկտեղ «Զ» (6) հոդվածը սահմանում է, որ եթե հայը ուրանում է քրիստոնեական հավատքը (եթե նա մկրտվել և ընդունել է այն), ապա մահվան պետք է դատապարտվի, և նրա ունեցվածքը բռնագրավվի հոգուտ եկեղեցու: Այս երկու հոդվածների համադրումից ակնհայտ է դառնում, որ ցանկացած անձ ազատորեն կարող է դավանել իր հավատքը, իր աստծուն, և ոչ ոք իրավունք չունի այդ հարցում հարկադրանք կիրառել նրա նկատմամբ, սակայն քրիստոնյա հայը իրավունք չունի փոխել իր դավանանքը:

«Ը» (8) հոդվածը որպես մասնավոր սեփականություն թույլատրում է գնել ու վաճառել հող (Հայաստանում) միայն հայազգի՝ հայ քրիստոնյա հավատքի անձանց: Այսինքն՝ Հայաստանում հողի նկատմամբ օտար քաղաքացիների համար մասնավոր սեփականության (բայց ոչ օգտագործման) իրավունքը բացառվում է: Օտար քաղաքացիները, ինչպես երևում է նաև հաջորդ «Թ» (9) հոդվածից, կարող են հող (երկիր) և տուն ունենալ վարձակալությամբ՝ օգտագործման իրավունքով:

Մնացած գույքային հարցերում իրավունքի սահմանափակում օտարազգիների համար չկա (հող. «Ժ» (10): Ուշագրավ է, որ Հայաստանում հողի նկատմամբ օտարազգի քաղաքացիների սեփականության իրավունքն արգելված է նաև «Հայաստանի Հանրապետությունում սեփականության մասին» ՀՀ 31.10.1990թ. օրենքով, որի 56-րդ հոդվածը ուղղակիորեն սահմանում է. «Հողի նկատմամբ օտարերկրյա քաղաքացիների սեփականության իրավունքը բացառվում է»¹⁰: Իհարկե,

¹⁰ Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժամանագրական ժողովածու (1990-1995թթ.), ՀՀ Գերագույն խորհրդի հրատ., Երևան, 1995, էջ 37:

քաղաքացիները, բոլոր պաշտոնատար անձինք՝ ամենաբարձրից մինչև ամենաստորին պաշտոնյան, պարտավոր են ենթարկվել օրենքին և պահպանել օրենքը:

Իսկ «ԺԶ» (16) հոդվածը (նաև «ՄԼԵ» (235) հատուկ սահմանում է, որ օրենքները պետք է ընդունվեն բոլորի՝ ամբողջ հայ ազգի կամքով և հավանությամբ, և բոլորը պետք է ենթարկվեն օրենքին՝ որպես իրենց միակ տիրոջը, թագավորի, առաջնորդի: Ընդգծվում է չափազանց կարևոր արդիական հանգամանք. օրենքը գերիշխող է, եթե այն ամբողջ ազգի կամքն ու շահերն է արտահայտում. ընդունվել է ամբողջ ազգի կամքով: Օրենքների պահպանության պարտականությունը սահմանված է նաև ՀՀ 1995թ. Սահմանադրությամբ (հոդված 48): Ընդ որում, ի տարբերություն ՀՀ Սահմանադրության, որը չի նախատեսում օրենքները մեկնաբանող որևէ մարմին, «Որոգայթ»-ը օրենքների մեկնաբանության խնդիրը վերապահում է Հայոց Տանը՝ խորհրդարանին: 106 («ՃԶ») հոդվածը սահմանում է բոլորի հարկը ժամանակին, պարտաճանաչ ձևով մուծելու պարտականությունը (նույնը տես ՀՀ 1995թ. Սահմանադրություն, հոդվ. 46):

Զինվորական պարտականության հետ կապված «ՃԺԸ» (118) հոդվածը պարտավորեցնում է բոլոր քաղաքացիներին՝ ծնողներին, իրենց 12 տարեկան տղաների համար ձեռք բերելու մեկ հրացան և մեկ սուսեր և պարտադրել նրանց սովորելու զինվորական գործը: 411 («ՆԺԱ») հոդվածը, սակայն, հետաքրքիր կարգ է սահմանում զինվորական ծառայության համար. Նախ՝ այն կամավոր պետք է լինի (քանզի հայրենիքի պաշտպանությունը յուրաքանչյուրի պարտքն է), իսկ եթե կամավորության սկզբունքը արդյունք չի տալիս, ապա յուրաքանչյուր գավառի 100 զինապարտից վիճակահանությամբ ընտրվում է 5 հոգի՝ 7 տարվա զինվորական ծառայության ժամկետով: Զինվորները «ռոճիկ» են ստանում պետության հաշվին: Հայոց բանակի թիվը 90.000¹¹ է (ըստ Փավստոս Բուզանդի՝ Պապ թագավորի (369-374) ժամանակ հայկական բանակը ունեցել է 90.000 թվաքանակ):

«Որոգայթ»-ում նախատեսված են նաև այլ պարտականություններ, օրինակ՝ բոլոր քաղաքացիները պարտավոր են մշակել իրենց հատկացված հողերը, հակառակ դեպքում դրանք ետ էին վերցվում:

Մարդու և քաղաքացու իրավունքներին ու ազատություններին առնչվող «Որոգայթ» փառաց-ի շատ սկզբունքներ ու կանոններ (ոչ միայն մեր կողմից նշված) իրենց արտացոլումն ու զարգացումն են ստացել միջազգային հայտնի իրավական ակտերում¹²: Իհարկե, «Որոգայթ»-ում արտացոլված այս կարևորագույն ինստիտուտի մասին կարելի է ավելի մանրամասն խոսել, սակայն կարևորն այն է, որ մարդու, քա-

¹¹ Տե՛ս նաև՝ **Համբարձումյան Հ. Ռ.**, Հայոց բանակի գաղափարը «Որոգայթ» փառաց-ում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1998, 3, էջ 145-149: Ի դեպ, չգիտես ինչու, Ռ.Հ. Համբարձումյանի այդ ուշագրավ հոդվածի ռուսերեն ամփոփման մեջ «Որոգայթ» փառաց-ը համարվել է «առաջին հայկական սահմանադրությունը Թուրքիայում»:

¹² Տե՛ս, օրինակ, ՄԱԿ-ի 1948թ. դեկտեմբերի 10-ի «Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիր»-ը, «Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին» եվրոպական (Եվրոխորհուրդ) կոնվենցիան (Հռոմ, 04.11.1950թ.) և այլն:

դաքացու հիմնարար իրավունքներն ու ազատություններն ապահովվում են ոչ միայն կոնկրետ իրավանորմերով, այլև ամենից առաջ «Որոգայթ փառաց»-ում ամրագրված ամբողջ պետական համակարգով ու այդ համակարգի ստեղծման հիմքում դրված սկզբունքներով՝ այն ազնիվ ու մարդկային՝ հումանիստական մղումներով, որոնցով առաջնորդվել են «Որոգայթ»-ի՝ Հայոց առաջին Սահմանադրության ստեղծողները:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Եզրափակելով նշենք, որ մարդու իրավունքների ու ազատությունների կամ հիմնական իրավունքների և ազատությունների ապահովման հիմնախնդիրը, որն իր ամրագրումն է ստացել նաև ինչպես ՀՀ, այնպես էլ ԱՀ Սահմանադրություններում, այսօր էլ մնում է որպես կենսական հիմնախնդիր ոչ միայն իր **փաստական իրացման**, այլ նաև իրավական ձևակերպման առումով, նաև սրանով են պայմանավորված թեմայի **արդիականությունը, հրատապությունը և հետազոտության նպատակը**: Մյուս կողմից, անշուշտ, հիմնախնդրի առումով կարևոր է մեր ազգային-պատմական արժեքներին անդրադառնալը կամ վերստին անդրադառնալը՝ ընդգծելով, որ այս հիմնախնդիրը իր տեղն է գտել դեռևս մեր իրավունքի, իրավաքաղաքական մտքի այնպիսի հուշարձաններում, ինչպիսին 18-րդ դարում ստեղծված «Որոգայթ փառաց»-ն է, որտեղ առաջին անգամ այդ ինստիտուտը ներկայացվում է առավել կամ պակաս չափով **համակարգային ձևով՝ որոշակի համակարգով**:

Պատմական փորձը, բնականաբար, նաև հայ իրավունքի իրավաքաղաքական մտքի ուսումնասիրությունը, նաև ժամանակակից իրավաքաղաքական, պետաիրավական ակտերի՝ Սահմանադրություն և այլն, ցույց է տալիս, որ մարդու իրավունքների և ազատությունների հիմնախնդիրներն ինքնին առանձին կամ պակաս չափով դրական լուծում չեն կարող ստանալ, եթե դրանք չեն ապահովվում տվյալ պետության, տվյալ հասարակության **ամբողջ սոցիալ-տնտեսական, պետաիրավական համակարգերով**: «Որոգայթ փառաց»-ում այդպիսի առավել կամ պակաս չափով նման հաջող փորձ է արվում: Օրինակ՝ օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանության բարձրագույն և միջին օղակի բոլոր պաշտոնյաները՝ որպես թեկնածուներ, սկզբնապես ընտրվում են անմիջապես ժողովրդի կողմից՝ որոշակի ժամկետով (3 տարով) և ենթակա են վաղաժամկետ ետ կանչման ընտրողի կողմից՝ «Որոգայթ փառաց»-ում նախատեսված հիմքերով:

Բայց սա պարզապես հարցի միայն մեկ ասպեկտն է: Հայտնի է, օրինակ, որ հետխորհրդային բոլոր հանրապետություններում ստեղծված նոր կարգերն ու հարաբերություններն իրենց հետ բերել և շարունակում են բերել ներսոցիալական անբնական ու անբանական գույքային շերտավորում՝ ներսոցիալական միասնությունը խարխլող, դրա արդյունքում աղքատություն, գործազրկություն, մեզանում նաև զանգվածային և պարբերաբար շարունակվող արտագաղթ և այլ բացասական երևույթներ: Եվ սա այն պայմաններում, երբ հիմնական և մյուս օրենքներում հռչակվում է պետության իրավական, սոցիալական բնույթը, մարդու իրավունքները՝

որպես բարձրագույն արժեք:

Վերցնենք, օրինակ, ՀՀ 1995թ. Սահմանադրությունը՝ 2005թ.-ի փոփոխություններով, և 6.12.2015թ. ընդունված Սահմանադրությունները: Դրանցում (նաև Արցախի Հանրապետության 10.12.2006թ. ընդունված Սահմանադրության 2-րդ գլխում) նախատեսված են մարդու հիմնական իրավունքները և ազատությունները: Ընդ որում, վերջին «օրինակում», ի տարբերություն նախորդի 41 հոդվածի, այդ հարցին նվիրված է 59 հոդված (թեպետ վերջինիս դեպքում սահմանափակումներն ավելի շատ են. նույնիսկ ազատորեն կարծիք հայտնելու իրավունքի սահմանափակման հնարավորություն է նախատեսվել՝ 42 հոդված), բայց դրանից, փաստորեն, ոչինչ չի փոխվել՝ ո՛չ աշխատանքի երաշխավորված իրավունք է ապահովվել, ո՛չ մարդու արժանապատիվ գոյատևման կամ գոնե սոցիալ-տնտեսական հարաբերական՝ փաստական հավասարություն է ստեղծվել, ո՛չ գործազրկությունն ու աղքատությունն են վերացվել և ո՛չ էլ հիմնականում սոցիալ-տնտեսական պատճառներով անկախ երկրից շարունակվող արտագաղթը... **Ինչու, որովհետև այդ իրավունքներն ապահովված չեն արդարացի, իրոք ժողովրդափշխանական, սոցիալ-տնտեսական, պետաիրավական համակարգով: Եվ պատահական չէ, որ նույնիսկ դասագրքերում է ստեղծված վիճակը՝ նաև մարդու հիմնական ազատությունների տեսանկյունից, քննադատության արժանանում¹³:**

Ուրեմն այդ իրավունքները, առավել կամ պակաս չափով, փաստորեն կարող են իրացվել միայն նման ամբողջական համակարգի պայմաններում: Եվ պատահական չէ, որ առաջադեմ շատ մտածողներ ընդգծել են, որ պետական-իրավական ձևերը, իրավական հոչակումները, որքան էլ դրանք «գեղեցիկ» են, ոչինչ են, եթե այդ ձևերի հոչակումների հիմքը սոցիալ-տնտեսական արդարացի կարգը չէ:

Դեռևս 19-րդ դարի առաջադեմ մտածողները, այդ թվում հայ՝ **Միքայել Նալբանդյանը** (1829-1866), **Հարություն Սվաճյանը** (1831-1874), **Մատթեոս Մամուրյանը** (1830-1901) և այլք, հետագայում շատ ավելի հստակ՝ մատերիալիստական ուղղության հայ մտածողներ **Բոգդան Կնունյանցը** (1878-1918), **Ստեփան Շահումյանը** (1878-1918), **Ալեքսանդր Մյասնիկյանը** (1886-1925) և ուրիշներ, քանիցս անդրադառնալով պետական ձևերին, համոզիչ ձևով նշում էին, որ պետությունը, պետական ձևերը, կառուցվածքները չեն կարող լինել իրավական, սոցիալական և ժողովրդափշխանական, իսկ մարդու իրավունքներն **իրացվող**, եթե պետության սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքն արդարացի չէ՝ ծնում է գույքային աննորմալ բևեռացում, անհավասարություն մի փոքրաթիվ խումբ անձանց՝ հարուստների և հսկայական չունևոր զանգվածների միջև, աղքատություն, գործազրկություն և այլ բացասական երևույթներ¹⁴:

Կառավարման ձևերը, անշուշտ, կարևոր են, նշում էր Նալբանդյանը, սակայն

¹³ Տե՛ս, օրինակ, ՀՀ Սահմանադրական իրավունք, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2008:

¹⁴ Մանրամասն տե՛ս, օրինակ, **Նալբանդյան Մ.**, Երկեր, «Սովետական գրող» հրատ., Երևան 1985, էջ 464, 614-623 (այսուհետև՝ Նալբանդյան 1985):

առաջնայինն **արդարացի տնտեսական հիմքերն են**։ «Եվ քանի որ տնտեսական խնդիրը - այն բազմակնճիո Գորդիասի կապը լուծված չէ, հասարակությունը յուր՝ ընկերական և ընտանեական հարաբերությանց մեջ ազատ չէ, թող քառասուն անգամ, եթե կամենան, փոփոխեն կառավարության ձևը, բայց քանի որ հասարակության մի մասը տիրապետել է հողին (տնտեսապես տիրապետող է - Մ.Թ.), իսկ մյուս մասը մնում է մուրացիկ, այնտեղ թագավորում է բռնությունը¹⁵։

Մատթեոս Սամուրյանը գրում է. «Թող հայ օրենսդիրները օրենքներ գրեն, բարձր գլուխները թող վերև թռին, թող երևելի գիտուններ բնությունը վերլուծեն, նշանավոր քաղաքագետներ տերություններ վարելու չափ ճարտար լինեն, բայց աստիճանաբար ամենն ալ մեր ազգին համար երկրորդական կարևորություն ունեցող բաներ կդառնան՝ եթե նույն ազգին ներսը մտնելով՝ նրա վերքերն ու անմիջական պիտույքը քննելով՝ պետք եղած ազդու դարմանները գործնականապես չմատակարարվին»¹⁶: Ավելին, ապրելով, նաև կրթություն ստանալով Եվրոպայում, իրազեկվելով, ծանոթանալով նրա «առաջադիմական կարգերին», թափանցելով դրանց բովանդակության մեջ՝ Մամուրյանը «Անգլիական նամականի»-ում զայրույթով գրում է. «Կղիտեի, որ Եվրոպայի քաղաքակրթություն կոչվածն, հարստությունն ու երջանկությունը միայն դաս մը մարդիկ կվայելեն, իսկ մյուսները դժբախտ ստրուկներ են, որ ոչ միայն կրթությամբ, այլև **ապստամբությամբ** պիտի վերածնին և իրենց շղթաները քակելու պիտի հաջողին»¹⁷:

Իհարկե, մեջբերումները կարելի է շարունակել¹⁸, սակայն նշենք միայն, որ հետխորհրդային երկրներում ստեղծած կապիտալիստական կամ այսպես կոչված շուկայական կարգերի գաղափարախոսներն անգամ դրանք անվանում են անհոսսալի, ժամանակավրեպ, և ոչ հազվադեպ՝ այն անվանելով նեոֆեոդալիզմ իր փաստական բովանդակությամբ՝ նաև մարդու իրավունքների իրական պաշտպանության տեսանկյունից՝ ընդամին մատնանշելով այդ կարգերի բերած աղետալի հետևանքները նաև ՀՀ-ում¹⁹:

Հեղինակներից շատերն իրավացիորեն նկատում են, որ հետխորհրդային հասարակական-տնտեսական, պետաիրավական կարգերը պետք է լինեին անհամեմատ կատարյալ և ոչ թե այնպիսին, ինչպիսին կան «դասական» կապիտալիզմի և

¹⁵ Նալբանդյան 1985, էջ 474:

¹⁶ Մամուրյան Մ., Երկեր, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1966, էջ 391 (այսուհետև՝ Մամուրյան 1966):

¹⁷ Մամուլյան 1966, էջ 136-137:

¹⁸ Ալեկի մանրամասն տե՛ս՝ **Թելուց Մ.Մ.**, Միքայել Նալբանդյան (Հասարակական-իրավաբաղաբական հայացքները: Նալբանդյանը և նրա ժամանակը), «Էդիտ Պրինտ» հրատ., Երևան, 2006 և ուրիշ:

¹⁹ Տե՛ս, օրինակ, *Общая теория государства и права в двух томах*, том 1, изд. “Зерцало”, Москва, 2000, с.110, **Телуцц М.**, *Какая конституция нужна народу*, «Օրենք և իրականություն», 2002, N6 (44) ст. 34-36, **Jane D.**, *The Rise and Fall of state socialism* Oxford, 1996, p. 188-201, **Ներսիսյան Վ.**, *Իրավունքի և պետության տեսություն*, Երևան, 2001, էջ 124, **Մինասյան Է.**, *Հայաստանի Երրորդ հանրապետության պատմություն*, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2014, **Խոջաբեկյան Վ.**, *Հայաստանի բնակչության վերարտադրությունը և տեղաշարժերը XIX-XX դարերում և XXI դարի շեմին*, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2001, և ուրիշներ:

որա առավել խեղաթյուրված, խճողված ձևերով:

Յուրաքանչյուր հասարակության, պետության ամրության հիմնական երաշխիքը ներսոցիալական միասնությունն է, որը հնարավորություն կտա լուծելու իր առջև դրված խնդիրները, իսկ դա հնարավոր է միայն պատմական փորձի մանրագնին հաշվառմամբ հնարավորինս արդարացի սոցիալ-տնտեսական, պետաիրավական կարգերի ստեղծմամբ, որը ոչ միայն չի խախտի հասարակության սոցիալական միասնությունը, այլև կամրապնդի այն:

СИСТЕМА ОСНОВНЫХ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА ПО «ЗАПАДНИ ЧЕСТОЛЮБИЯ» - МАЛИК ТЕЛУНЦ- В статье автор представляет систему Основных прав и свобод человека в «Западни честолубия»: один из историко-правовых памятников армянского права и политико-правовой мысли. На основе историко-правовом, сравнительно правовом анализе автор сделал исторический переход к современной действительности, в частности институту прав и свобод человека, закрепленных в современных конституционных актах, автор делает свой основной вывод о том, что права и свобода человека могут быть фактически реализованы только тогда, когда они обеспечены всей справедливой и действительно народовластной социально-экономической, государственно-правовой общей системой.

Ключевые слова: государство, право, права и свободы человека, равенство, верховенство закона, конституции, «Западни честолубия», Джозеф Эмин, Мовсес Баграмян, Шахамир Шахамирян, Эпоха Просвещения.

THE MAIN SYSTEM OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS ACCORDING TO 'SNARE OF GLORY' – MALIK TELUNTS - In the following article the author refers to 'Snare of glory', a real monument of Armenian right representing the main system of human rights and freedoms which originated in the 1970s and 1980s of the XVIIIth century. Meanwhile referring to the actual state of that institute in a historical-legal and legal-comparative way the author comes to the conclusion that the human rights and freedoms stated in the modern Constitution and legal acts can become more or less realizable provided they are guaranteed by fair and democratic, social-economic and state-legal systems

Key words: state, right, human rights and freedoms, equality, rule of law, Constitution, «Unare of glory», Joseph Emin, Movses Baghramyan, Shahamir, Shahamiryan, The Age of Enlightenment.